

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПЪРВООБРАЗИТЕ НА РОМАНА „ТЮТЮН“

Екатерина Иванова

Мястото на действието, живите хора, дали подтик на автора за изграждането на един или друг образ, биографичната връзка създател—творба — тези въпроси винаги ще интригуват и възбудят читателите. Защото информацията, свързана с тях, ги прави съпричастни във великото тайнство, наречено художествено творчество, разкрива им по най-естествен и съвършен начин природата на писателя, придава на съпреживяването богата гама от нюанси. От своя страна повечето писатели не обичат да осветляват такива въпроси. Деликатно ги е избягвал и Димитър Димов. И това е лесно обяснимо. Става дума за етиката на твореца, за професионалната тайна, за ревнивата охрана на собствения творчески свят. Касае се до специфична, сложна и обемиста материя, която трудно се побира в рамките на един обикновен отговор. При това теоретическото осмисляне на собствената практика стои извън задачите, интересите, понякога и извън възможностите на творческата личност. За Димитър Димов са налице и други характерни моменти — боязънта да бъде неправилно разбран, неудобството, че е описал в отрицателна светлина хора, с които са били свързани неговите родители и близки или с които сам той е имал познатство. „Пред мене Димов се е питал — разказва д-р Ст. Ташева — дали Кочо Апостолов не му се сърди, загдето е описал тютюнджииите по този начин.“ Поради всички тези причини много рядко и само пред най-близки хора Димитър Димов е правил признания за живите образци на своите герои.

Творческото развитие на Д. Димов представлява напрегнато търсене на път от отвлечените умозрителни построения към безпогрешното философско осмисляне на житейската стихия. Едно от средствата към голямата цел за писателя е опознаването на живота в неговите малки и големи подробности. Стремещт към жизнена достоверност се наблюдава още в „Поручик Бенц“. Тук той е най-осезаем в пресъздаването на битовата среда и обществено-политическата атмосфера. В „Осъдени души“ тази тенденция продължава да съществува и е още по-силно проявена. В същото време пред автора изниква с цялата си многостранност и дълбочина проблемът за реалистичната стойност на персонажа. Той търси не само нова теоретическа и философска основа, за да му вдъхне убедително живот, но все по-внимателно се вглежда в реалната действителност като източник на информация и лаборатория за прещенка на постигнатото. Работейки над „Тютюн“, Димов вече се домогва до върховете на своята творческа зрелост. Но сега той разполага и с такова изобилие от конкретен жизнен материал, с каквото не може да се отбележи нито миналата му, нито бъдещата му творческа дейност. Той е натрупал по различни пътища. Важна роля играят и непосредствените впечатления, но първостепенно е мястото на наученото при помощта на посредник. Използван е богатият арсенал на Руси Гевев и на още цяла редица други източници. Трябва обаче да се подчертае, че и придобитите по втория начин знания са станали плът и кръв на автора — така дълбоко е съпреживявано и осмислено всичко. При това положение не са изненадващи връзките, които проучванията откриха, между многобройни конкретни лица и герои на романа — от първостепенните до епизодичните. Изследването на процесите, които превръщат прототипа в литературен герой, безспорно е едно извънредно привлекателно занимание независимо от неговата трудност и деликатност. Аз обаче няма да третирам въпроси от такова естество. Моите намерения са да изложа предимно фактите, върху които ще се базира конкретната разработка на тази тема. Искам да изтъкна предварително, че колкото и безспорна да е приликата на мнозина от героите на „Тютюн“ с някои личности, за този роман пък и за цялото творчество на Димов са характерни образите, получени по събирателен път,¹ що се касае до наготово заимстване от живота материал.

¹ Разполагаме със спомени на съвременници, пред които и самият писател е правил такива изявления. Например Мария Братанова от Пловдив каза: „Веднъж го попитах как съз-

Може би най-малко мнения са изказани за първообраза на главния герой на „Тютюн“ — Борис Морев. И това е така, защото той олицетворява едно твърде широко разпространено за нашите условия по онова време явление — навлизането в средите на едрите търговци на хора от социалните низини. Неслучайно в своя ръкопис, изготвен в помощ на Д. Димов по време на работата му над „Тютюн“,² Руси Генев е акцентирал върху въпроса „Едри търговци — бивши чиновници във фирми“. В тая глава именно са характеризирани Слави Константинов, Крум Младжов, Георги Чалбуков, Георги Вулев.³

За Ас. Чакалов Борис Морев е Георги Чалбуков — един от най-големите доставчици на „Реестма“. От тютюнев експерт той бързо станал богат търговец. Избран е и за народен представител. Бил председател на Съюза на тютюноотърговците. Известен е като умен, хитър, ловък, обитран и рушветчия; като човек злобен, винаги готов да напакасти. Работел в Хасково. Г. Чалбуков е сроден с Б. Морев и по външен вид, и по темперамент, и по грижата да си осигури за всяка евентуалност връзки с лагера на революционните сили у нас, и по влиянието си над граф Лерхенфелд, и по ролята, която е играл в тютюневата политика на правителството през Втората световна война.

В своите спомени Л. Станев се позовава на паралела, който неговият вуйчо, добре запознат с тютюневите среди, правел между Б. Морев и Жак Асеов. Самият Димов, мотивирайки в романа невероятния скок на своя герой, се позовава на биографиите на Коен (в живота Ж. Асеов), Торосян (живия Такворян), Барутчиев стария (Кр. Чапрашиков). Връзката между Б. Морев и Ж. Асеов била очевидна за мнозина. За това писа преди няколко години и Кр. Кулумджиев.⁴ Той обърна внимание на още една популярна на времето личност с изключително интересна биография — Анджело Кулумджийски. Ж. Асеов и А. Кулумджийски са може би най-драстичните случаи в нашия икономически, обществен и политически живот, които ни дават основание да защитим Б. Морев като българско явление. Можем само да съжаляваме, че в записките на Руси Генев липсват характеристиките на Ж. Асеов и на А. Кулумджийски. Това обаче не означава, че те не са били познати на Р. Генев или че не са интересували Димитър Димов. Тъкмо напротив — данните говорят, че на писателя са били добре известни и жизнените пътища, и човешката и обществена същност на тези лица. По-важното в случая е да се посочат допирните точки между тях и Б. Морев. Касае се за фрагментарни, но ярки и многозначителни житейски подробности. И двамата като Борис тръгват от „нищото“, за да съсредоточат в ръцете си с шеметна бързина по волята на съдбата огромни богатства. И двамата са космополити, за които личният интерес стои над всичко. Политиката е само средство в ръцете им за постигане на собствените цели. Ж. Асеов едва ли е симпатизирал на германците, като се залавя да проправи пътя им у нас. Но той ловко използва политическата и икономическата ситуация в своя изгода, както прави това в романа Борис. А. Кулумджийски осъществява гешефти с французи, белгийци, турци, испанци, американци. Младият Жак подобно на току-що завършилия гимназия Борис се ползува в родния си град Дупница с репутацията на безперспективен човек и празен смехотворец. А. Кулумджийски пък дължи донякъде кариерата си на женитба с богата, но със сериозен физически недъг жена. За Ж. Асеов е характерен неизтощият му темперамент. Той е познат като голям и безмилостен експлоататор, който бързо се ориентира към новите форми на икономическо господство и подчинение. За пръв път у нас въвежда тонката „Балкантабак“ на Ж. Асеов. А от А. Кулумджийски се срамувал дори собственият му брат поради безкрайните мошеничества, с които трупал богатството си.

Малцина от изследователите на „Тютюн“ обаче се досещат, че когато се спираме при образа на Борис, за да търсим корените на този герой в живата действителност, би било полезно да обърнем поглед и към неговия творец. Разбира се, проблемът за човешкото присъствие на автора в неговите произведения е стар като самото художествено творчество, но при Д. Димов тя има своя специфика именно в пункта автор — герой и заслужава специална разработка. Характерно за творчеството на този писател е, че авторът като човешко съдържание е „разпилял“ в много от неговите герои. От сложната, многолика, противоречива същност на твореца, излъгала сърцевината на някои действащи лица в „Поручик Бенц“ например, произтича проблематиката на романа — хаотична и тревожна със своите тъмни и светли петна, с повече въпроси, отколкото отговори. В „Осъдени души“, където мислите и чувствата са вече канали-

дава прототиповете си. Отговори, че никога не може да срещне типа, който му трябва, а събира необходимите му черти от много хора.“ Очевидно това признание не е направено под тактика да сочи имена, а има принципно значение.

² Ръкописът на Руси Генев, втория баща на Димитър Димов, се пази в музей „Димитър Димов“.

³ В посочените записки на Руси Генев са направени подробни характеристики още на следните лица, споменати по-нататък като прототипове на герои от романа „Тютюн“ — Курт Венкел, граф Лерхенфелд, Л. Даубер, Одони, Крум Чапрашиков, Т. Такворян.

⁴ Вж. серията му от статии за прототиповете на „Тютюн“ под общо заглавие „Биографията на един роман — връх на съвременната българска проза.“ — Отечествен фронт, бр. 8960—8965.

зирани, авторът проецира себе си главно върху о. Ередия и Ф. Хорн. По-интересен в случая е Ередия. Връзката между него и Б. Морев нашата литературна критика е посочила отдавна. И ако приемем, че у Ередия Д. Димов е вградил съкровени частици от своето „аз“, то тази дълбока интимна стихия е преляла с необикновена мощ и у Борис Морев — „най-Димовският“ от всички герои на писателя. Дори да отклоним погледа си от духовната мащабност на тази съпоставка към битовите подробности, пак бихме открили автора зад неговия герой. В характеристиката на Борис са заключени моменти и от житейската, и от духовната биография на Димов. В нея попадаме и на редица признания и самопреценки на автора. И Димитър Димов е имал своите основания да конфликтуета със света и да бъде отчужден от него. И той е познал огорченията на одарения, но социално слаб и безпомощен човек. И той таи в душата си обидата, нанесена му от обществото, и решимостта да му се отплати за нея. И той болезнено е осъзнал пената на общественото положение и на парите, които го диктуват. И той е бил принуден да воюва за признание. И той проявява в тежката битка за себеосъществяване колосална енергия, максимализъм, пренебрежение към смъртоносна опасност. Съзнанието на Борис, че е постигнал триумфа си в надбягването с живота, че е станал шампион, че може при това да издъхне като маратонски бегач, не е ли присъщо на Димитър Димов? Борис едва се държи на краката си, но побеждава в двубоя с Кондоянис. А каква духовна мощ излъчват последните дни и часове на неговия създател!

Трудно е, разбира се, да се каже доколко съизмерими са пропорциите в такава съпоставка, но тя е несъмнена. Не може да бъде случаен и фактът, че Димов е направил Б. Морев свой връстник. На дървяния кръст върху гроба му Костов написва с тебешир 1908—1944 (за да не бъде съвсем пълно съвпадението с 1909 г.). Б. Морев е безспорно един дълбоко изстрадащ образ. Оттук произтича и силата на неговото художествено внушение.

Не са единични твърденията, че когато е рисувал Редингот и неговото семейство, Д. Димов е имал пред вид свой близък родственик по майчина линия, дългогодишен преподавател и директор в гимназия и окръжен училищен инспектор за известно време. Тези, които са го познавали отблизо, го откриват в героя на Димов по външен вид (ходел все в редингот и с чадър), маниери, характер и темперамент, самочувствие, убеждения, взаимоотношения — в семейството, в училището, в обществото. Те подчертават и някаква своеобразна общност в духа на неговото семейство и рода на Харизанови.

Когато говорим за Ж. Асеев, сме длъжни да изтъкнем, че съвременниците го сочат за основен прототип и на друг герой от романа — на търговеца Косен. И Косен като Ж. Асеев започва своята главоломна кариера от една случайна среща с директора на Немския папирсен концерн д-р Шнур. Точно като него след идването на Хитлер на власт скъсал с концерна, основал собствена фабрика и печелел милиони от режииите. А поради мрачните изгледи за еврейте успешно прехвърлил капиталите си в чужбина. И той като своя първообраз не обичал немците, но нищо не могло да ликвидира еврейските му връзки с „Реестма“. И той притежавал широк и предвидлив ум, поради което събитията никога не са успявали да помрачат доброто му настроение. Името на този герой пък вероятно е заимствувано от тютюноотърговеца Буко Косен.

За експерта на „Никотиана“ Костов вече е утвърдено мнението, че това е Кочо Апостолов⁵ от Дупница — млад човек без средства, започнал своя път като чиновник във фирмата на Кр. Чапрашиков „Ориентабако“ в родния си град, работил като експерт и после като директор на пловдивския ѝ клон, накрая станал самостоятелен търговец.⁶

⁵ За него Мишо ми е казвал — споделя Лили Димова, — че го е описал в „Тютюн“.

⁶ Ето как рисува неговите първи самостоятелни стъпки сестра му Цана Апостолова: „Моят брат Костадин-Косте завърши тук трети прогимназиален клас и понеже майка ми беше останала вдовица на 31 г. и нямаше средства да го изпрати да учи в гимназия в София, той повтори третия клас с надежда, че от следващата година ще се открие гимназия в Дупница. На следващата година майка ми се напегна и го изпрати в София. След като завърши гимназия, той имаше много голямо желание да учи инженерство. Но тогава инженерство можеше да се следва само в чужбина. С надежда да замине на другата година в странство, той записа в университетата математика. Но и през тази година майка ми не беше в състояние да го издържа в чужбина. Тогава той напусна университетата и постъпи на работа в Севлиево като учител. По-късно, като разбра, че мечтата ми няма да се осъществи, се записа да следва в Юридическия факултет. Завърши го и изкара стажа си в Хасково. От Хасково дойде тук и работи като съдия само няколко месеца. Не обичаше професията си. Затова може би със съдействието на сестра ми Мара постъпи в „Ориентабако“. След като завърши гимназия, сестра ми имаше голямо желание да учителствува, но не я назначиха. Постъпи в гимназията като чиновничка, по-късно се записа в Свободния университет. Но по тогавашните закони, за да може да го следва, не трябваше да бъде на държавна служба. Затова напусна гимназията и стана чиновничка в частната фирма „Ориентабако“. . . . От Дупница фирмата изпрати брат ми в Самоков, а оттам той отиде в Пловдив.“

С Кочо Апостолов Дим. Димов е имал ранно бегло познанство. По-близки контакти с него и съпругата му установява по време на престоя си в Пловдив.⁷ Според съвременниците от К. Апостолов писателят заимствувал за своя Костов външни и вътрешни черти, някои особености в начина на живот. Кочо Апостолов бил висок, строен, отрано напълно побелял. Правел ярко впечатление със своята небългарска изисканост в облеклото, която носела белега на екстравагантност и предизвикателност. Маниерите му свидетелствували за любезност и внимание. Обладвал жив темперамент, романтична настройка, душевна мекота, доброта и отзивчивост. Бил бонвиван, за когото парите се средство да изживее живота си леко, приятно, разнообразно. Оженил се късно. Проявил се като добър организатор и умел работник. Числял се към Демократическата партия.

Сочат се още модели за образа на Костов. Според едни това е Димитър Божков, директор на дружество „България“, със своите умствени възможности и интелигентност. Според други — Георги Чалбуков, който обичал да парадирал и често пътувал из Европа.

Някои търсят подказващия образ у експертите на самата „Никотей“⁸ и преди всичко у нейния главен експерт Наке (Янаки) Каракозов от Дупница. Очевидна е близостта на имената. Характеризират го така: „Беше прост, обигран, мислеше само за тютюни и жени.“ „Други виждат у Костов Борис Мончев — голям и много богато платен експерт от „Реестма“, стар ерген с изискана външност и разточителен маниер на живеене.

След излизането на „Тютюн“ в Пловдив станало широко известно, че освен Кочо Апостолов в романа е обрисувана и неговата съпруга д-р Марена Колушева. Димов не е криел това в кръга на своето семейство. Самата Марена ту отричала напълно подобни догадки, ту давала израз на задоволство от тях. В същност в този случай става дума за източник на вдъхновение, за заимствувани биографични моменти, за частична физическа и духовна прилика.

„Марена завършва гимназия през 1924 г., умира през 1966 г.“⁹ на 61-годишна възраст. Баща ѝ Неделчо Колушев е дипломат през Първата световна война в Цетина и после в Цариград. По-късно се занимава с политика и загива като депутат по време на атентата в катедралата през 1925 г. Студентка по медицина, тя видяла баща си в моргата, разпознала го и няколко дена крила истината от майка си.¹⁰ Като студентка-медичка по интелект, по знания, интереси и обща култура Марена Колушева стои над нивото на жените от курса, без да се налага на вниманието с някаква изключителност. Тя е мислеща и амбициозна натура, със самочувствие за превъзходство и същевременно със здраво развит усет за колегиялност. В края на университетския курс попада в тройката (с още двама мъже) на първенците. Ценял я проф. Моллов, при когото специализирала вътрешни болести.

След като получила диплома, Марена била известно време лекарка в София. После заминала за Пловдив. Там постъпила в Трета поликлиника. След няколко години се омъжила за К. Апостолов, който бил десетина години по-възрастен от нея, и напуснала работата си. В Пловдив Марена се ползвала с обаянието на изключителна жена. Честна, трудолюбива и сериозна, с трезв и критичен ум, с широк поглед за нещата; властна, последователна и явна на себе си; аристократичен дух и мъжки характер; темперамент жив, енергичен, експанзивен; прямота, рязкост, острота, понякога жлъч, но винаги от позициите на справедливостта. Успоредно с това тя е нежна и ласкава, човек на дълбоката привързаност. Обича обществото на хората. В къщи създава топла, уютна обстановка. Умее да бъде забавна, лесно формира кръг около себе си. Като събеседник проявява широки познания, разностранно въжделане, сладкодумие.

След женитбата си Марена Колушева влиза в пловдивското висше общество, но не потъва в еснафщината на търговските среди, а успява да опази своя духовен свят. „Живеех на ул. „Кирил и Методий“ в Пловдив — разказва проф. Телчаров, — но обстановката вътре не правеше особено впечатление. Това беше една добре уредена буржоазна къща и нищо повече. В Пловдив преди Девети септември аз дори не разбрах Апостолови дали имаха автомобил. А тези неща се чуваха. Не се е говорило също у тях да са ставали големи приеми. Те живееха, струва ми се, твърде тихо.“

Сред пловдивските тютюнджии Марена не е могла да намери място за себе си. Неудовлетворена и разочарована, далновидна, с верен усет за човешките ценности, не съвсем чужда на прогресивни убеждения, необикновено деятелна натура, тя открива в следдеветосептемврийската действителност възможности да осъществи себе си. След победата на социалистическата революция у нас става лекарка — във фабрика, в работническа болница, отново в Трета поликлиника,

⁷ Вж. Екатерина Иванова. Димитър Димов в гр. Пловдив, — Септември, 1975, кн. XI.

⁸ Названието „Никотиана“ Димов заимствувал от „Никотей“ — дружество, образувано с австрийски, немски и други капитали, играло голяма роля у нас до кризата в 1930 г. Това била една от най-разбойническите тютюневи фирми у нас. Нейният склад в Дупница, с внушителен надпис на фирмата, се намирал на ул. „Полицейска“ (сега „Хр. Ботев“) срещу къщата на Харизанови. Постройката е запазена и до днес.

⁹ Преди Димитър Димов.

¹⁰ Из спомените на Т. Нейков.

а след смъртта на мъжа си се връща в София и до последния си ден работи в една от софийските поликлиники.¹¹ При среща с проф. Телчаров в Пловдив изповядва: „Снех от гърба си един голям товар на обикновено съществуване в среда, където се говори само за килими и неща от този род.“

През последния период от живота си Марена Колушева проявява може би най-ценните страни от своя характер. Тя се връща към медицината, след като за дълги години се е откъснала от нея. За необикновено кратко време успява да навлезе в работата, да възстанови изгубеното и да продължи развитието си. Със своя хуманизъм, отзивчивост, професионална преданост, вежливи обноси тя става любима на пловдивското работничество. Твърде бързо Марена се приспособява към новата среда, макар че трябва да преодолява с много воля и упорство съпротивата ѝ срещу своето минало. Но се справя успешно не само затова, че е станала глава на семейството и трябва да отгледа детето си, но и защото е обществена личност, ентузиаст, човек на делото. „След Девети професията ѝ я поглъща изцяло — разказва за нея Жули Левиева, — всички новаторства в поликлиниките на Пловдив бяха нейни. В Синдикалния съвет на времето, когато гонеха буржоазията, Марена се ползуваше с голям авторитет.“ Така се проявява тя в Пловдив,

¹¹ Съобщавам част от спомените на Анушка Доспевска, медицинска сестра: „С д-р Марена Колушева се познавам от 1960 или 1961 г. Работехме заедно в Трета медсанчаст на ул. „Дунав“ № 2 (Поликлиниката на търговските работници). Не си спомням дали я заварих тук или тя дойде след мене. Сближихме се и това продължи до смъртта ѝ.

Оставаше ѝ много малко до пенсия. Съветвахме я да се пенсионира, но тя не искаше. Беше жадна за работа. Макар че имаше високо кръвно налягане, не се оплакваше от болести. Почина от мозъчен кръвоизлив. Един-два дена, преди да го получи, беше дошла в поликлиниката, развъливана от една чудесно прекарана нощ в приятна компания. Упрекнахме я, че не е почивала.

След удара я лекуваха за известно време в къщи. После я откараха в Александровската болница. Когато отидох на дежурство при нея, тя имаше вече несъзнателни движения, буйствуваше, губеше съзнание. Занесох ѝ рози. Посрещна ме с усмивка и каза: „Анушка, ти най-последно дойде. Донесе ми моите любими цветя.“ На другия ден почина.

В поликлиниката Марена Колушева работеше като началник на вътрешното отделение. Беше много добър специалист и незаменим организатор. Беше експанзивна и неспокойна. Работеше със замах. Имаше свежа мисъл, беше находчива, съобразителна, с живи и бързи рефлексии. Държеше много за дисциплината и реда. Когато някой сбърка, не донасяше нагоре, а сама се справяше и след това отношенията ѝ с него бяха пак добри. Спрямо колегите си, които не учат и изостават в медицината, беше много остра. Чукаше, не прощаваше. Беше безкомпромисна за слабостите и грешките и слагаше всекиго на мястото. Поради това някои от лекарите не я обичаха. В поликлиниката имаше известни настроения срещу нея и поради миналото ѝ.

Не се блазнаше от материални облаги. Не се бореше да си пробие път и да се издигне. От Пловдив дойде като главен лекар на образцова поликлиника. В същност, където отидеше, тя правеше заведението образцово. В поликлиниката ни създаде една система на отчетност, която пренесе от Пловдив и която остана наследство от нея и до днес. Обичаше много младите, деятелни, амбициозни кадри и ги издигаше. Не харесваше мундните, бавните, обстоятелствени.

Д-р Колушева беше много дискретен човек. Ние споделяхме с нея и тя много ни помагаше. Беше контактна. Ще се накара някому, но няма да го изложи. Държеше много за колектива.

Беше весела, обичаше компаниите. Често ни канеше в къщи. Влюбена беше в живота. Носеше се хубаво — скромно, но красиво, винаги с направена коса. Настояваше и ние да обръщаме необходимото внимание на външността си. Обичаше много музиката. Съветската песен „Живот мой“ ѝ беше любима. Насълзяваше се, когато я чуеше. Знаеики това, ние я поръчвахме за нея по радиото. Наричахме я „песента на д-р Колушева“. За нея тя може би беше свързана с някакви спомени.

Обичаше поезията. Беше ми подарила томче от стихотворения на Яворов. В поезията търсеше силните преживявания, бойките и борбени натури. Беше чувствителна и сантиментална. Можеше да вдъхне живот в разказа си за един обикновен листец.

Често ходеше на опера, театър, кино. Обичаше драматичните произведения. Леките жанрове не ѝ се нравеха. Казвала ми е, че във всяка художествена творба човек открива частица от своя живот, от своята човешка трагедия.

Водила ме е на изложби. Пред една картина тя можеше да се застоява продължително и да я коментира детайлно.

За себе си и за своята младост тя отбягваше да говори. С болка е споделяла с мен, че в живота ѝ се е паднало да води много борба. Болеше я отрицателното отношение към нейното минало. „Какво съм виновна“ — казваше тя, — че съм била жена на търговец, който в същност няма прегрешения“. Безпокоеше се, че синът ѝ ще трябва също да изкупува чужда вина. Чудила съм се как е могла да възпита у него такава безпределна синовна обич.

В София Марена живееше на ул. „Св. Климент Охридски“ — срещу Ректората. В различни апартаменти тук живеяха сестра ѝ, брат ѝ, майка ѝ. Майка ѝ беше с напреднала склероза. Тя се грижеше за нея и страдеше много от това, че не е в състояние да ѝ помогне.“

такава е и в София. Проф. Маждраков, състудент на М. Колушева, разказва за последните месеци от живота ѝ: „Един ден ми се обади по телефона и помоли да дойде при мен като пациентка. Тогава ми каза, че имала сърдечен порок от малка. Прегледах я. Беше с много тежка сърдечна декомпенсация. И тази героична жена работеше с нея.“

Какво е взела Ирина от Марена? Външно тя малко прилича на нея. По физически данни далеч я превъзхожда. Марена е хубава, но не е красива. Тя е височка, добре, но не е безупречно сложена. Правел впечатление „фердинандовският“ ѝ нос. Когато Лили Димова попитала съпруга си защо му е бил нужен орловият нос на Ирина при цялото ѝ изящество, той ѝ отговорил: „Нарочно съм го сложил, защото така тя става по-интересна, по-жизнена, по-земя.“ По интелект и културен облик Ирина не е догонила Марена. Тя притежава обаче онемотени нейната смелост, прямота, самостоятелност, неподатливост към подчинение, бистър ум и един затворен и недостъпен духовен свят. Близостта е налице и в описанието на студентката Ирина, и в някои от проявите ѝ като лекарка. Безспорно Марена Колушева е имал пред вид писателят и когато е заставил Павел да каже на Ирина, че може да стане фабрична лекарка, а Лила да я агитира, че са нужни лекарски кадри, че са наложителни промени в организацията на здравната служба. Но главната прилика между двата образа трябва да се търси в обобщенията: в човешкото очарование, в измамата да дириш щастието в материалното благополучие, в неудоветвореността и разочароването, в бунта срещу избрания начин на живот и своята среда. За Димитър Димов Марена е била преди всичко подсказващ образ, но твърде благодатен. Струва ми се, че той се е обърнал повторно към нея, когато е потягвало да противопостави на Ирина пълноценен женски образ от лагера на борбата. Тогава се е вгледал в другата, „хладната“ страна на нейната личност. Лила е като нея праволинейна, властна, рязка, с бърза, умна и студена реактивност.

Няма съмнение, че Димитър Димов е бил искрен и когато е признавал, че е описал Марена, и когато е твърдял, че Ирина е обобщен образ, създаден съгласно собственото му виждане и вкусове. Затова вероятно са прави неговите съвременници, когато посочват и други жени, отразени в образа на Ирина.

Но най-съществена в случая ми се струва една тайна на автора, заключена в този образ. Ирина до първата ѝ духовна криза е изградена върху толкова широка автобиографична основа, че в някои моменти се превръща в двойник на своя създател от периода наневната младост. Съставката се налага в няколко основни направления: рязко несъответствие между „идеалния“ и „истинския“ живот, бягство от действителността чрез илюзорния свят на книгите и тихата радост на умствения труд, индиферентност към политическите прояви на съвременността. След това пътищата им се разделят, за да се съберат отново в моментите на просветление, озарили Ирина след Деветосептемврийската революция. Със своята разрушителна и градивна стихия Девети септември помогна на човека и творец Димитър Димов да намери истинското си място в живота, докато Ирина е трябвало да умре дори само затова, защото с трохите на запознато си човешко достойнство съзнава, че е пропуснала завинаги този ден в живота си, който е можело и трябвало да бъде неин. Ирина е плът от плътта на писателя, неговата тайна изповед. Ето защо я обича толкова въпреки всички превратности в живота ѝ, въпреки падението ѝ, което така дълбоко разбира. Защото тя е трагическа жертва, но нейната трагическа вина не може да изкупи погубената ѝ човешка красота.

Тримата Барутчиеви в „Тютюн“ са тримата братя Чапрашикови от Дупница — Крум, Стефан и Александър. Само че Димов е разменил местата им по възраст. Крум, най-младия, той показва като най-стар.

С Чапрашикови семейството на Димитър Димов поддържа връзки главно посредством Ив. Харизанов. Знае се и за близките приятелски отношения на Веса Харизанова, майката на писателя, с малката им сестра Райна. В София Харизанови и Геневи живеели в един квартал (около Докторския паметник) с Чапрашикови. Посещавали ги понякога и във вилите им в Чамкория. Тази близост става причина за едно много вярно на оригинала и същевременно безпристрастно, добросъвестно, обективно описание, особено що се отнася до Крум Чапрашиков, което направило впечатление още след излизането на романа. Трябва да се отбележи, че повечето от прототиповете на тютюнотърговците в произведението са дупничани по силата на два факта: Дупница по онова време е най-големият тютюнотърговски център у нас; между семейството на писателя и повече от живите му образци съществуват роднински и приятелски връзки или обикновено познатство.

Чапрашикови произлизат от стар тютюнотърговски род. Най-младият от братята, Крум, е най-крупният търговец измежду тях и се ползувал с голям обществен авторитет. Започнал самостоятелна търговия в началото на века и бързо натрупал огромно богатство. Енергичен и предстоителна търговия на началото на века и бързо натрупал огромно богатство. Енергичен и приемчив, той поставил началото на директна продажба на нашите тютюни с българска марка, което дало тласък както на търговията, така и на тютюневото производство в България. Доста време преди него подобен безуспешен опит направил Ангел Радков от Дупница.

Кр. Чапрашиков получил по завещание капиталите на чичо си, който нямал наследници, обичал го и му възлагал големи надежди. По този повод тръгнали разговори, които го обвинявали във фалшификация. Освен това той бил женен за дъщерята на бившия министър на финансите М. Тенев, известен богаташ. На времето около бързото му забогатяване се пръснала и мълвата, че бил обсебил касата на санданистите — бил голям приятел с Яне Сандански. Като

младеж взел участие в македонското революционно движение в неговата чета. От това време му остават някои човешки добродетели и туберкулозата, която го вкарва в гроба. Около 1910 г. бил кмет на Дупница на обществени начала. Негово крупно гражданско дело е водопроводът на града. По-късно Кр. Чапрашиков е един от лидерите на Демократическата партия. До 19 май 1934 г. е редовен народен представител. По времето на Стамболийски емигрира във Виена и живее там охололен живот — бил обезпечен и с чужда валута. Притежавал е обаче достатъчно ум и тактичност, за да не парадирва с богатството си. А може би тук са казали своята дума и следите от неговото революционно минало.

Стефан Чапрашиков бил секретар на Фердинанд и се посветил на дипломатическата кариера. Имал и собствена търговска фирма.

Александър Чапрашиков, най-възрастният от братята, също имал своя самостоятелна фирма. Отначало спечелил, но после изпаднал в несъстоятелност. Кр. Чапрашиков не обичал този свой брат.¹²

¹² Привеждам фрагменти от спомените на Д. Палавеев, Ал. Пешев и акад. Ив. Буреш за Чапрашикови.

Д. Палавеев: „Кр. Чапрашиков наследи Иван Чапрашиков. Ив. Чапрашиков се занимаваше от турско време с тютюнева търговия. Той остави голямо наследство и Кр. Чапрашиков като свой универсален наследник. Крум беше най-малкият син на неговия брат. Той се спира на него, защото беше много способен, даровит, примерен и благонадежден човек, който можеше да го наследи и да управлява. Кр. Чапрашиков не беше от богато семейство. Баща му беше материално само добре. Ако не беше наследството на Ив. Чапрашиков, той нямаше да играе тази роля. Като младеж беше с напредничави идеи. Ходил с четата на Яне Сандански в Македония и беше много тясно свързан с него. По-късно, след като Сандански се оттегли, идваше да го вижда в София. Беше скромен, не беше алчен, според някогашното буржоазно схващане беше патриот. По убеждения беше демократ. По времето на Голямата война (Първата световна война), при правителството на Малинов, той беше депутат. Посещаваше Народното събрание, но не вземаше участие в разискванията. Беше тих партизанин. Кр. Чапрашиков беше много свързан с Андрей Ляпчев. Поради това се говореше усилено, че Ляпчев бил субсидиран от него.

Като четник в Македония Кр. Чапрашиков заболява от пневмония вследствие на простуда. Като се връща в България, не обръща внимание на това. Той беше немарлив към себе си, не беше егост, нямаше страх от смъртта. В резултат на всичко това туберкулизира. Лежа в Искрецкия санаториум. По инициатива на Ел. Пелин отидохме да го видим. Той много се зарадва. Беше отпаднал физически, но не и духовно.

Кр. Чапрашиков минаваше за голям неприятел на новата власт на Стамболийски. Не самият Стамболийски, а по-скоро неговите хора го преследваха и той беше изплашен. Те му отдаваха значение, каквото в същност нямаше. Затова беше принуден да бяга от България. Изпратиха му един аероплан от Италия. Той трябваше да отиде с автомобил в Ихтиманското поле, откъдето аеропланът щеше да го вземе. И макар че къщата му беше блокирана (тогава живееше на „Аксаков“ у д-р Мирков, имаше две стаи поради жилищното стеснение, къщата си построил по-късно, около 1925 г., на „Оборище“). Беше много издържана по план, не по лукс. Като я направи, той се върна от Искрец и вече не излизаше. Още имаше отворена туберкулоза и младият д-р Ораховец го посещаваше. При една среща ми каза, че иска да живее поне 5 години в новата си къща. На повече не се надяваше. Така и стана. Към 1930—1931 г. почина), той успява да излезе незабелязано. Тогава обаче стана една злополука. Самолетът се приземи, но поради повреда не можа да излети. Идва полиция. Но никой не го е познавал. Счели са, че случайно е минавал с колата и е дошъл на мястото на произшествието. И той се връща, принуден да се прибере в къщи. После дойде друг самолет и този път го взе. От Италия Крум заминава за Виена и там стои дълги години като изгнаник. Аз бях ходил по моя работа във Виена и се виждах с него. Той живееше в хотел „Бристол“ (за паричната аристокрация). Аз пък отсядах в „Империал“ (за кръвната аристокрация). Посетих го в „Бристол“. Имаше тогава една актриса-виенчанка, която играеше в един малък, но много луксозен театър. Помещаваше се в сутерен, събираше 200—300 души. Един ден говорях с Андрея Тошев, бивш наш дипломат, той ме покани да отидем там, за да видим приятелката на Кр. Чапрашиков. Отиваме. Влизаме. Всичко миниатюрно и много луксозно, много красиво и скъпо. Ложичките от мрамор. Ролята на тази актриса се състоеше в следното. На сцената имаше една вана. Тя излезе, съблече се и почна да се къпе. Имаше, разбира се, и някакъв диалог. Та за тази актриса Крум харчел много пари тогава — така се говореше. Но до семеен скандал не се стигна. Кр. Чапрашиков беше женен за Елисавета (Ветка) Тенева, дъщеря на бившия министър на финансите Тенев. Жена му беше с него във Виена. Но за тая авантюра се говореше в малък кръг и затова не стана скандал.

Кр. Чапрашиков остана няколко години във Виена, но не обръщаше внимание на здравето си. Продължаваше да пуши. Оставаше вечер до 2—3 часа с гости. Там тогава имаше и други емигранти, някои офицери, един генерал, македонствували. В това отношение той беше един център. Когато стана превратът на девети юни, аз се случих у Кр. Чапрашиков. В хотела имаше и други, които бързо се събраха, като научиха новината. Беше голяма радост. Имаше черпене. Той обаче

Характеристиките на тримата братя Барутчиеви са удивително верни на оригиналите. Същевременно, разбира се, са подчинени на специфични художествени задачи. Когато про следяваме присъствието на Кр. Чапрашиков в романа „Тютюн“ например, откриваме, че писателят е акцентирал върху човешките достойнства на героя, за да изведе идеята за алчността на буржоазното общество, която ще го погуби. Стариат Барутчиев е показан в произведението като носител на една патриархална традиция, на един стар морал, който знае мярката за нещата и стойността на личното достойнство. Близък до него в това отношение е татко Пиер. Барутчиев-стариат

не е вземал никакво участие в подготовката на девети юни, нито е бил подбудител. Беше преследван, както казах, не от самия Стамболийски, а от неговите органи.

Другият брат, Стефан Чапрашиков, беше един от секретарите на Фердинанд, много шлифован, протоколен, интелигентен, но и много меркантилен. Не беше политически чист. Нямаше постоянна политическа партия. Нагаждаше се. Най-накрая, към 30-те години, образува една фирма „Стефан Чапрашиков и Сие“. Сие-то беше Димитър Божков, негов сестрин син. Към Жак Асоев се прибави и Ст. Чапрашиков като доставчик на „Реестма“ на комисионния начала. Кляняше се пред Шнур. Той закупуваше „Джебел басма“. До края на Голямата война беше със Съглашението като демократ. Не е бил за германците. И това беше под влиянието на Крум. Впоследствие живя повече в Берлин. Тук работеше, печелеше доста добра сума, като разполагаше с повече от половината. Имаше манията да учи келнерите от кабаретата да му се покланят и да му казват „екселенс“. Но голям беше в същност само там. Политическо значение нямаше. Лошо го гледаха още преди Девети септември за това негово хамелеонство. По времето на Муравиев взе решение и отиде в Швейцария. И ние мислехме, че повече няма да се върне. Но той се върна — непосредствено преди или след Девети септември. Тогава влезе в клопката. Отиде при племенника си в Кърджали, като мислеше, че той ще му помогне да избяга в Турция. Но племенникът му нищо не можеше да направи. Нещата се бяха променили и той нямаше вече предишните връзки. Преди още да са решили каквото и да било, една нощ, отчаян, той се обесва на ключалката на вратата. Иначе щяха да го съдят. Мисля, че Народният съд му издаде посмъртна присъда.

Най-големият брат беше Александър (Санде) Чапрашиков. Имаше малка търговия. Направи нова голяма къща на „Евлоги Георгиев“. Той беше чапрашик, непостоянен. Беше малко градоман. Правеше понякога смешни работи, дори против себе си отиваше, защото нямаше далечен поглед. Открадна пари от една банка, за да си направи голяма къща.

А л. П е ш е в: „Кр. Чапрашиков беше най-учен от братята. Получи по завешание богатството на Ив. Чапрашиков. Там имаше вероятно една фалшификация, направена от него изглежда, защото сестрите на Ив. Чапрашиков останаха без наследство. Адвокат на Крум по това дело беше проф. Фаленхет. Кр. Чапрашиков разбираше тези работи. Той беше юрист. По едно време беше кмет на Дупница. Крум беше демократ. Беше умен, кадьрен и лош. Може би туберкулозата го правеше зъл.“

Стефан Чапрашиков (Станке) беше човек на двореца. После стана дипломат в Берлин. На него му казваха „Олимпиец“. След Девети го намериха обесен. Той беше ерген.

Третият брат е Александър Чапрашиков. Доколкото знам, той беше гвардейски офицер и след това завърши право. Според близките му бил див петел. Според мене, ако някой от тримата братя беше добър, това бе той. Александър имаше добро сърце. Крум се показа жесток и към собствения си брат Александър. Александър също се занимаваше с тютюнева търговия. Той беше раздал някакви пари капаро, за да закупи тютюн, като разчиташе, че ще бъде кредитиран от италианската банка. Обаче, когато поискал кредита, банката му отказала. И тогава той катастрофира. Това стана някъде след 1930 г. По същото време той строеше на „Евлоги Георгиев“ къща-палат, за която докарваше розов мрамор чак от Италия. Крум не бил доволен от това неразумно пилеене и не му се притече на помощ.

Тия трима братя имаха две сестри. Голямата е Василка Ал. Божкова. Малката — Райна Герчо Бъчварова. Те самите се бояха от Крум. Бил съм у тях свидетел на страха, който изпитваха, когато се кажеше, че той идва или ще дойде.

Василка е майка на Георги Божков. Той следваше в Берлин (казваха — на разноски на Кр. Чапрашиков) и беше втори редактор на „Нарстуд“ — орган на прогресивното българско студентство в Берлин. След Девети септември беше народен представител като лев земеделец. Другият ѝ син е Димитър Божков. Той беше нещо като любимец на Кр. Чапрашиков. Работеше в неговата фирма. Прекара около четири години в чужбина по линия на „Ориенттабак“ и се върна. Беше културен и добър човек. Дъщеря ѝ е Евдокия Обрешкова. Известна е като писателка под името Марта-Мария. Издаде две пиеси — „Лудата“ и „Прости нашите грехове“. Сътрудничеса на „Литературен глас“. Една от двете ѝ пиеси беше поставена на времето в Пловдив. Имала е лична среща със Ст. Цвайг.

Акад. Иван Буреш: „С брата-дипломат се познавах. Той беше висококултурна личност. По едно време беше пълномощен министър в Белград. Тогава донесе от Ниш един турски шадраван, който поставиха на мястото, където сега е мавзолеят на Г. Димитров. Искаше да го подари на Фердинанд, но той отказа да приеме „крадена вещ“. След Първата световна война този шадраван върнаха обратно в Ниш.“

и татко Пиер са противопоставени на новото поколение тютюнотърговци с тяхната нравствена тъпота и напълно унищожени човешки добродетели. Новият морал на класата е станал несъвместим с нравствените норми на нейните предци. Чрез умиращия Барутчиев е изречена присъдата на едините над другите, разкрит е философският смисъл на историческото развитие.

Търговецът Торосян в романа е обобщил някои характерни особености на живота Такворя. Очевидна е близостта на имената. И Такворян, както пише в романа Димитър Димов, подобно на Кр. Чапрашиков „изградил успеха си в няколко съдбовни мига“. Той е запомнен като хитрец, дърдорко, самохвалко и голям сноб. В разговор с хора, които са го познавали, Димов го оприличавал на малка гиздава лисичка. Това сравнение се появява и в романа и то в според тях най-точното и най-образното. Торосян е един от героите на „Тютюн“, останали най-близко до първоисточника — Такворян заботявал, пропадал, но не се отказал от търговията. Той става заместник на Ж. Асеов като доставчик на „Реесмта“. Но връзките с германците не го задоволяват. Опитва се да работи и с Америка и Франция. Образова френско-българска фирма „Компани женерал де таба“. Става дори поданик на Франция. В България имал жена — дъщеря на полковник. Когато се установил във Франция, се оженил за маркиза.¹³

¹³ Ето какво разказва за Т. Такворян Д. Палавеев: „Неговото семейство, като избягащо по време на кланетата от Цариград, идва в Сливен. Такворян учи немски в един пансион в Русе, но нищо не научава. Като тютюнджия го създадохме ние. Ние го взехме на работа и го препоръчахме после на нашия клон в Ксанти. Така той стана негов директор. А баща му правеше връзки за обуша. Беше човек с ниско интелектуално ниво и без скрупули. Не избираше средствата. Когато като евреи Ж. Асеов трябваше да напусне България, Такворян го замести в доставките на „Реесмта“ и игра голяма роля. Къщата си на „Кракра“ (сега „Полянов“) построи от печалбите на една тютюнева реколта, след като създаде връзките си с Венкел.

Като представител на „Компани женерал“ той спечели първата година два милиона долара и загуби на втората година три милиона долара. Под негово влияние по-късно „Компани женерал“ основа фирма в България с цел да закупува български тютюни и да ги продава из европейските страни. Тогава беше 24-ата реколта. Тя беше компрометирана и тютюнят беше груб, див, тъмночервен, серт, мъчно можеше да се продава на чуждия пазар. Такворян купува големи количества, отваря големи канцеларии, купува складове и пр., манипулира тютюните и заминава за Западна Европа. Той имаше представител в Унгария — виден, но несериозен унгарец. Искаше да продаде тютюните на австрийския монопол, отиде в Чехия, в Полша. Но никой не купува от него, а той все смята, че „Компани женерал“ ще се наложи по дипломатическа линия. Той обаче представя такива мостри, които специалистите веднага отхвърлят. Като не можал да продаде тютюните, Такворян ги изпраща в Хамбург и едва успява да вземе от тях разностите за транспорта. И „Компани женерал“ вече изгубва доверие в него. Ние имаме да вземаме 500 000 долара от „Компани женерал“ и понеже не ги получавахме, накрая бяхме решили да я дадем под съд. Търговското д-во „Бяло море“ ни посъветва да заведем дело. Но се оказва, че „Компани женерал“ вече е фалирала и няма нищо. И за това беше допринесъл Такворян. Когато „Компани женерал“ поиска да го даде под съд, се разбра, че той купил за жена си много блянтни и ги държи в една касетка. И те правят на тази касетка запор. Такворян беше подписал с „Компани женерал“ договор, че е участник в печалби и загуби. Но има един международен закон, според който от съдружник без капитал не може да се търси отговорност за загубите. По този начин Такворян освободи бижутата.

Представителят на „Компани женерал“ беше разгулен млад човек. Идва един ден във Виена с една млада унгарка. Такворян и аз сме там в един и същ хотел. Той ме покани да отидем да ги посрещнем на гарата. Пристигат. Унгарецът се качва отпред, момичето се качва отзад при нас. Виджа се, че е много хубава, фина, от добро семейство. Наскоро Такворян получи от унгареца унгарката и заживя с нея. След около един месец я предаде на своя прокорист и го накара да се ожени за нея. Той беше французин.

Такворян нямаше една правилнийна политика. Не беше необходимо да прави всички тези работи. Той и нас излъга. Писа ни, че от първата печалба ни се полагат 500 000 долара (една четвърт от общата печалба от два милиона долара през първата година) и че те са осигурени, пък другите да имат да вземат. Оказа се обаче, че и те не са осигурени. С тези пари на следващата година той закупува без наше разрешение тютюни и ги загубва.

Има около него и друга една история. Такворян закупуваше тютюни в Пловдив и Кр. Младжов му беше главен закупчик. Такворян не даваше валута на Народната банка, в Пловдив обаче той продаваше валута на черна борса и така си създаваше левове и купуваше тютюните на по-евтина цена. Той даже не го правеше много скрито. Но въпросът стига до ушите на Народната банка и директорът й Момчилов отива да се запознае на място с нещата. Срещаме се с него на Такворян. Аз споменах пред него, че също съм чул за тази работа. Когато докладва пред Управителния съвет на Народната банка, Момчилов казва, че и аз съм чул за това. Славе Ташев от този съвет пък бил подкупен от Такворян и той му казва. И Кр. Младжов идва в Копривщица при мене да ме подпита как стои този въпрос. Аз му казах истината — това беше публична тайна, която стигна и до мене и аз я споделих с Момчилов. Тогава на Такворян му съставиха акт и шията

Зад Баташки ясно прозира Санде Огненски (Огненца) — експерт във фирмата „Балкан табак“ на Жак Асеов и по-късно съдружник на запасни офицери.

Директорът на местния клон на „Никотиана“ генерал Марков е едноименник с генерал Марков от дружество „Дупнишка яка“, който става доставчик на „Реестма“ след стопанската криза от 1930—1934 г.

Помошник-майсторът в склада на „Никотиана“ напомня твърде много Теньо Антонов (Къртицата), обрисуван в записките на Руси Генев.

Към групата герои от умираещия свят на капитала принадлежи и майсторски изваяният трагикомичен Виктор Ефимич. Той е свързан с някои интересни явления в творчеството на Димитър Димов. С В. Ефимич се срещаме още в първия разказ на писателя „Севастопол, 1913 г.“. Предполага се, че разказът отразява истинска случка и че авторът е запознал в него името на нейния разказвач. Но Ефимич очевидно е направил впечатление на Димов не само с преживелиците си от миналото, а и с настоящето си на белогвардейски емигрант, въобще с цялостната си личност. Този втори облик на човека, с когото съдбата срещнала писателя в Бургас и който олицетворява едно типично явление, той претворява в „Тютюн“. Но името запазва. Защо? Може би целостта на образа е ангажирала въображението му. Може би се е проявила една закономерност на неговото творческо развитие. Между произведенията на Димитър Димов съществува дълбока вътрешна връзка. Те като че ли се раждат едно от друго. В предшествуващата ние почти винаги откриваме кълновете на една следваща творба. А може би е действувал механизъмът, по който писателят подбора имената на своите герои.¹⁶

Богата е колекцията на немци, станали отправна точка за редица герои на „Тютюн“. Ако следваме хронологията във времето, най-напред трябва да споменем д-р Шнур, който се появява в романа под името Кнор. Д-р Шнур има организационни заслуги за създаването на концерта „Реестма“. С фабриката на брати Херман и Филип Реестма в Хамбург той обединява постепенно десетки малки тютюневи фабрики, които по времето на Втората световна война наброяват вече 340 и обхващат повече от 2/3 от производството на цигарети в Германия. Един от съсобствениците, Орлов, бил женен за неговата сестра. И Шнур, и Орлов се преселили в Германия от Украйна преди Октомврийската революция.

За първ път Шнур идва в България през 1927 г. заедно с Орлов, който е експертът на концерта. У нас той закупува за „Реестма“ неманипулирани тютюни направо от производителите. Преследванията срещу евреите в Германия го принуждават да се установи в Париж и оттам да продължи работата си. По-късно бяга в Америка, където умира. Заместник на Шнур в България става Курт Венкел.

Сред прототиповете-немци Венкел заема първенстващо място. Той завеждал отдела „Ориенталски тютюни“ на „Реестма“. И когато този концерн се наложил почти като единствен закупчик у нас, контингентът и цените на българските тютюни се оказали в пълна зависимост от неговия представител.

е много с акъла си. А после му казвам настрана да не говори такива неща, защото ще си напакости. Нахоках го. Но той не вземаше от дума. След Девети почна една кампания с приказки и го изпратиха в Бяла. Веднъж го срещнах в Борисовата градина с един приятел и той започна пак да говори. Аз го посвещавах най-благоразумно да не се занимава с тези въпроси при един свършен факт, но той не вземаше от дума.

По-късно имаше високо кръвно налягане. Отива в Дупница да се види със своите и почват да го канят тук и там. Той беше лаком, услаждаше му се, ядеше за двама. Там умря от преяждане.

Имаше великолепна жена, която правеше чест на семейството, и много порядъчен син.“¹⁶ Преди всичко тях той възприема от непосредствено заобикалящата го среда. Надежда Велева, близка родственица на Димитър Димов от Дупница, подчертава: „Димов е използвал много от имената в нашия род за героите си в „Тютюн“. Ирина се казва майка ми. Спасуна е вуйна ми. Елена, Мария и Зара са другите ми вуйни. Лиля е братовчедка ми. Борис е брат ми. Димов обичаше баба Ирина. Тя не си харесваше името, а той й казваше: „Лельо Ирино, много ти е хубаво името. То значи мир.“ Хазияката на Димитър Димов в Бургас се казвала Десина. В с. Ваксемо, където Димов работил като ветеринарен лекар, се е запомнило името на д-р Ешкензи от военната полева болница, който ограничил холерната епидемия през 1912—1913 г. Името Петрински фигурира в сметкоразписка, подписана от него затова, че е получил от Димитър Димов пари за извършени строителни работи в апартамента му на ул. „Кр. Сарафов“. В Мадрид писателят живее в пансиона на Пилар. А в Андалузия той отседнал в хотел „Арко Ирис“.

Димитър Димов имал слабост към живописни, редки, звучни имена. Някои от тях, като Сибилла например, заимствувал по книжен път. Лиля Димова си спомня, че много му харесвало името Глафира. На А. Гуляшки „завиждал“ за името Авакум.

Нерядко, за да избегне точното съвпадение, авторът преиначва името, но запазва близостта му до оригинала: Такворян — Торосян, Лерхенфелд — Лихтенфелд. Когато се връща от Витошката конференция, Лиля разказва на Павел, че там взел думата представител на Коминтерна на име Малек, чийто говор й подсказвал, че е от техния край. Касае се очевидно за Ст. Димитров — Марек.

Курт Венкел е роден през 1906 г. Бил националсоциалист и бивш авиатор от ескадрилата на Рихтофен. „По времето на Първата световна война — разказва Цв. Несторов — Венкел е пилот. Летял е на Южния фронт с един съвсем примитивен самолет. Самолетът сенамирал на около 100 м над земята, когато в резултат на обстрелване загубил управление. Пилотът бил убит на място, а Венкел — обезобразен. Правили са му 28 операции. Носа му, напълно смазан, реставрирали от реброто на 18-годишно момиче.

След завършването на Втората световна война бил арестуван като нацист, но успял да се оправдае и заминава за Франция. По-късно става швейцарски гражданин. През 1952 г. идва в България и сключва договор с „Булгартабак“, според който придобива изключително представителство да договори българските тютюни с капиталистическите страни на комисионни начала. Това продължава до 1966 г., когато „Булгартабак“ влиза в директна връзка със западните купувачи. Повече от десетилетие Венкел посещаваше по няколко пъти в годината нашата страна.

Сега той е собственик на две вили. Едната е във Франция, в планината Монтана, в съседство с швейцарската граница. Другата е близо до Женева. Състои се от 18 стаи, превърнати в апартаменти. В тази вила съм ходил. На стената в кабинета му видях следната картина, нарисувана от български карикатурист: дълга маса, около нея са насядали двадесетина български тютюно-търговци и експерти, Венкел е в средата. Показваше ми тези хора поотделно и назоваваше имената им. Неотдавна се е оженил за 35-годишно момиче. Напоследък чухме, че мисловната му дейност е вече нарушена.¹⁷

Веднага след отпечатването на романа в тютюневите среди у нас Венкел бил откъдествен с фон Гаер. И не само това. Около собственото му отношение към този факт се създава легенда. Според едни това го ласкаело, според други се почувствувал засегнат, според трети изразявал недоволство, че писателят не е казал истината за него — убива го, когато в същност е жив, показва го като отличен плувец, когато никога не бил влизал в море... Разказват, че платил огромна сума 16 000 франка, за да му преведат романа в Швейцария, и като ирония на съдбата съвсем наскоро след това произведението се появило по книжарниците на Източна Германия и струвало само по 6 марки. Говори се, че бил искал да откупи копие на филма „Тютюн“, който по сведения на Цв. Несторов проектирали специално за него в една малка зала в София.

Противоречия са данните за опитите на Венкел да се срещне с автора на романа. В това отношение за най-достоверно трябва да се счита казаното от Лили Димова: „Знам от Мишо, че Курт Венкел търсил на няколко пъти среща с него, като използвал посредничеството на баща му. Но той отказал. Казвал ми е още, че много хора са били против романа, след като се познали в някои от героите му. Но имало и такива, които му се обидили, че е описал толкова други около тях, а пък те били пренебрегнати.“ Може би тъкмо обидата от отказа на автора да се срещне с него Курт Венкел е скрил под маската на безразличието, за което разказва Ив. Мишиев: „След Девети септември при едно от посещенията на Венкел в България аз го придружавах от Ст. Димитров

¹⁷ Спомените на Цв. Несторов са записани на 28.IV.1976 г.

Ето и момент от разказа на Д. Палавев: „Курт Венкел дойде тук като заместник на Шнур — главния закупчик за фабриките „Реестма“ в Хамбург. Това предприятие се разви в един голям кондлер — произвеждало 70% от цигаретите в Германия. Когато Хитлер обръща внимание на „Реестма“, че не може един еврей да я представлява и да закупува за нея тютюни, на негово място бива назначен Венкел, бивш авиатор, пострадал по време на Първата световна война — имаше един повреден крак. Не произхождале от аристокрацията, нито от голямата буржоазия. За да заеме тази длъжност, му е съдействувал Гьоринг, който беше негов покровител — издига го като бивш военен.

Венкел пристига най-напред в Гърция и после идва в България. В Гърция Такворян, който беше в Ксанти, веднага се сдружава с него и го довежда тук. Венкел нямаше и хабер от тютюнева търговия и техника. Така че Такворян и Венкел имаха взаимно нужда един от друг. Такворян се прехвърля в България с жена си и почна да кани Венкел. Венкел стана приятел на малам Такворян. Тя беше хладна, но много красива жена. И после Такворян игра голяма роля. Той замести Ж. Асеов като закупчик на „Реестма“.

К. Венкел беше природно интелигентен и умен, деен. Държеше се високомерно. На хората от бюрократ гледаше отгоре и не дружеше с тях. По едно време поради това, че започна да закупува масово тютюни, нашите го направиха генерален консул на България в Хамбург. Назначиха му за секретар бившия ротмистър Иван Бояджиев. Венкел беше се оженил за една секретарка в някакво предприятие — млада, игрива, любвеобилна, разпасана германка. По едно време Венкел натоварва Ив. Бояджиев да я доведе във Варна. Тя беше фантазюрка, неуравновесена. Това пътуване му послужава после за повод да се разведе с нея. По-късно се ожени за една виенчанка от по-добро семейство. През окупацията идва с нея в Кавала — даваха банкети, правеха лудории. От нея имаше дете. По време на войната ги беше оставил във вилата си около Хамбург. Паднала бомба и ги убива. Когато русите идват, той избягва и отива в Швейцария. След Девети септември идваше тук да купува тютюни.“

„В България на времето той правеше — допълва Асен Чакалов — богати вечери и приеми във вилата на Драго Цонев в Княжево и в някои други вили наоколо.“

до Благоевград. Казах му, че имаме роман, в който той е един от главните герои, ликвидиран от партизаните. Отговори ми с едно недоволство: „Знам. Тия работи много не ме интересуват. Интересува ме повече комерса.“

И в случая Венкел — Фон Гайер е използван характерният за автора на „Тютюн“ маниер за превръщане на живия човек в литературен герой. Автентичните факти създават колорита и осъществяват връзката с историческата истина.¹⁸ Оттук нататък те преминават в пълно подчинение на идеята, която писателят е заключил в художествения образ. Затова Фрайхер фон Гайер се изписва многократно над К. Венкел. Колкото и ярки лични качества да е притежавал Венкел, каквато и роля да е играл в икономическия и политическия живот на България през оня период, той е само бледа сянка на своя двойник — един от най-интересните и най-пълнокръвните герои на „Тютюн“. И това е така, защото Димитър Димов е поет на мъртвите души и на тяхната гибел, а фон Гайер е един от четиримата духовни мъртъвци в романа.

Когато „Реємства“ се отдръпва от Ж. Асеов поради гоненията на евреите, а Т. Такъврян напуща България като френски поданик, тя образува свое експертно контролно и ревизионно бюро в България начело с граф фон Лерхенфелд, добре познат в българските тютюневи среди. В художествената творба той е станал граф Лихтенфелд. Привеждам под линия две мнения за него.¹⁹ Оценките за Лерхенфелд са търде противоречиви. Има обаче единство в становището, че в романа Димов го е „окарикутирил“. Очевидно, създавайки своя Лихтенфелд, авторът е използвал предимно антихитлеристките настроения на истинския граф. Оттук тръгва той, за да направи този свой герой изразител на антихитлеристката тенденция в средите на немците и в единството Лихтенфелд — Прайшиш да противопостави идеята за аристократизма на народните добродетели. Създавайки художествения образ, авторът се е придържал в общи линии към физическата характеристика на Лерхенфелд, заимствувал е и някои характерни за неговата личност особености.

Главният експерт на „Реємства“ за България Лудвиг Даубер е показан под името Прай-биш. Авторът е запазил физическите особености на оригинала, неговото добродушие и човечност, привързаност към семейството, трудолюбие и професионално майсторство. Добавил е селския му произход, за да го противопостави на барон Лихтенфелд като носител на неизживени класови предразсъдъци и същевременно на едно обновяващо се съзнание. И противоречивата същност на Прайбиш като промеждутъчно социално явление, и стълкновението му с една умираща класова традиция в лицето на барона са подчинени на авторското виждане за прогресивния характер на историческото развитие и ролята на народните маси в него.

Кршиванек е създаден по образец на д-р Биловицки — немски комисар по тютюните в Македония. След като нахлули в тази област, немците обявили тютюните на сръбския монопол за военна плячка и основали там свой комисариат. До Втората световна война Биловицки бил кратковременно чиновник в Хасковския клон на Австрийската режия. Кршиванек е като Биловицки зет на министър и изпечен спекулант и мошеник. Шантажът чрез фотографизиране в романа е заимствуван от дейността на Биловицки в Македония.

¹⁸ Дори вестникарската проява на фон Гайер е факт, извлечен от дейността на Курт Венкел който публикувал подобна статия във в. „Зора“.

¹⁹ Ас. Чакалов: „Първообраз на Лихтенфелд е граф Лерхенфелд. Произхождале от много богато семейство. Баща му е бил министър-председател на Бавария, а майка му била американка. Знаеше много езици. Беше голям женкар. Димов вярно е предал историите на графа в Кавала. Може би и доста го е окарикутирил. Имаше стара и много богата жена, която рядко се явяваше тук. Получаваше грамадна заплата от 130 000 лв. месечно. Това бяха невероятни пари. Той минаваше за националсоциалист. Аз го смятах за агент на Гестапо. Той обаче се старееше да ми подсказва, че не е с хитлеристите. Към края на 1943 г. дойде при мене, за да ми заяви, че майка му е американка и че мрази националсоциалистите. Тогава ми повери цяла редица безобразия. Аз му забраних да ми говори за това, но той ме увери, че думите му са за него едно откровение. Той вижда, че Германия пропада. Когато немците избягаха от България, ми писа едно писмо, в което напомняше за този наш разговор и за това, че се е оказал прав. От България той отиде като търговски съветник в Атина, после в Япония.“

Д. Палавеев: „Към 1934 г. „Реємства“ образува едно контролно и ревизионно бюро, представител на което беше граф Лерхенфелд. Той е син на стария граф Лерхенфелд, който десетки години е бил водач на католическата партия в Бавария и неин министър-председател. Беше женен за дъщеря на богато семейство от Бремен. Граф Лерхенфелд не е посочен на Венкел от Гюринг. Връзката става по линията на жената на Лерхенфелд, чийто първи мъж бил богат и виден обществен деятел. Мадам Лерхенфелд още от първия ден се откри пред мен. Каза ми, че техните висши кръгове са отворени от Хитлер, защото той ги е поставил под командата на най-големите простаци, които издигнал. Тя беше много близка с тогавашния английски министър у нас, който беше по произход италианец, и с него говореше най-открито против управлението на Хитлер.“

Граф Лерхенфелд не беше така проникателен и интелигентен като жена си. По интелектуалност Лерхенфелд не можеше да се сравни с Венкел, но беше школуван.

Немалко от галерията образи и на втората линия в романа са подсказани от живи образци. На първо място тук трябва да се постави Варвара. Не е тайна, пък и Димитър Димов не е криел това, че познатството му и дружбата му с партизанката Ж. Левиева в Пловдив²⁰ подхранват идеята и дават тласък за осъществяване образа на тази героиня. Разбира се, действащото лице в романа и живият човек далеч не се покриват. Но за своята Варвара Димов е използвал много моменти от биографията на Ж. Левиева — като конкретни факти или като същност на фактите. От нея Варвара е заимствувала характер и темперамент, интелектуална нагласа, ораторски наклонности, острота на езика, ръст, походка, физиономия. Най-напред обаче е привлякло автора тежкото чувство за самота и трагизъм, надвиснал над тази жена. Когато Ж. Левиева се опитва да отговори на въпроса, какво Димитър Димов е взел от нея за своята Варвара, тя сама се насочва към кризисните моменти в живота си:

„Аз съм в дважението от шестнадесетата си година. Баща ми беше лекар. Майка ми почина, когато бях ученичка в шести-седми клас. Не битието ме е подтикнало към борбата. Но на 16 г. бях вече председател на Комсомола и минах през всички етапи на съпротивата от 1933 г. насам. Произхождам от семейство на интелектуалци и сама съм интелектуалка. Исках да уча, а станах партизанка. Журналистиката беше моя мечта. В гимназията волев в „Ученическа трибуна“, а в партизанската бригада издавахме в. „Отечествен глас“. Характерът ми е сложен и в партизанска обстановка съм създавала трудности на командирите си. Противила съм се на нещата, които не одобрявам. След Девети септември не можах веднага да постъпя в университета и трябваше да работя нелюбима работа. Омъжих се съвсем млада за човек, когото не обичах така, както той ме обичаше. Когато заминахме за отряда, имахме вече дете. Изживях много трагично смъртта на своя съпруг и до днес живея с чувството на голяма вина за нея. Той ме обичаше много и много ме ревнуваше. Беше постоянно тъжен. На 4.IX.1944 г. стана последното сражение, което аз предвиждах, но той не вървеше, че ще се бием. В сраженията аз оставах ариергард. Носех санитарната чанта. Командирът ми беше наредил да изтеглям ранените. В това сражение до мен паднаха ранени Аспарух и Антон (мъжът ми). Реших, че нямам право да се погрижа най-напред за мъжа си. Изнеох Аспарух и се върнах за Антон. Беше много тежък. Освен това се скарахме. Той ме питаше обичам ли го, а аз му отговорих, че сега не е момент за такива разговори. В това време ни обградиха. Бяхме се разбрали, че в името на нашето дете поне един от нас трябва да доживее победата. Аз се оттеглих и успях да се укрия. Видях как го вдигнаха. Убиха го на седми септември. Аз знаех, че е убит, но сляхох от Балкана тържествено обикнена, държах речи. Тези работи не съм разказвала на Димов, но той ги е знаел. Когато се сближихме с него, комплексът за вина у мене беше много силен. Към това се прибавяше и една неудовлетвореност от работата, която трябваше да работя. Бях станала нервна и невъздържана. Димов е видял всичко това. У Варвара откривам моята експанзивност, прекалената си обидчивост, болезнената си чувствителност, силно развит усет за справедливост, жертвоготовността и безразсъдната си смелост, всеотдайната преданост на делото, извънмерната си любов към партията и неуживима вяра в бъдещето. Но по отношение външността на героинята — тук няма съвпадение. Тогава аз бях интересна и красива. Бях само на 24 г. и не можех дори да си представя себе си като стара мома. При това бях се вече женила и имах дете, което също почина.

След Ирина Димов харесваше много своята Варвара. „Ако знаеш колко топлина съм скътал в себе си към тебе“ — ми каза той при една случайна среща, малко преди да замине за Румъния. „“

Това дълбоко вживяване на твореца в съдбата на човека, вдъхнал живот на една интересна героиня, го води до обобщения, които се превръщат в прозрение: „Поемата на нейния живот бе героична, но тиха и скръбна. . . А после шеше да рухне изведнъж тихо, безславно, незабелязано, като неизвестен партизанин, умрял в планината от студ или глад.“ И ако в стремежа си да търси многообразието на живота в образи, неповторимото в човешката личност и жизнена съдба Д. Димов не беше се сблъскал с една непозната действителност и поради това не беше успял да спазва докрай художествената мярка, Варвара шеше да стане една от най-сполучливите му и привлекателни героини.

С Варвара в романа се свързва, особено в своя финал, още един интересен герой — Макс Ешкенази. На К. Калчев Д. Димов е казал, че когато е писал за Макс, той имал пред вид Емил Шекерджийски и хора като него. Очевидно е обаче, че и нему авторът е дал нещо много интимно от себе си. Ето защо неубедителността на този образ във втората половина на неговото художествено битие се компенсира с много симпатия и топлина на обрисовката преди това. Чрез Макс Ешкенази Димов поставя пряко въпроса за моралния смисъл на произхода на бореца-комунист. Разсъждава за справедливостта и несправедливостта на недоверието към хората от буржоазен произход, възприели идеалите на комунизма. В този пункт на романа „Тютюн“ зазвучава най-осезателно темата на „Ахилесова пета“, чийто философски проблеми са вълнували Димитър Димов от първия момент, в който започва ориентирането му към коммунистическия мироглед.

В посочената статия „Димитър Димов в град Пловдив“ съм споменала герои на романа „Тютюн“, изградени върху жизнен материал и внушения, получени от Ж. Левиева — Ляте, Шишко, Динко.

²⁰ За някои прототипове на герои от средите на борещия се народ вж. Екатерина Иванова. Дим. Димов в гр. Пловдив. — Септември, 1975, кн. 11.

За Динко разполагаме и с други данни. Проф. Н. Несторов разказва: „Образът на Динко е изграден изцяло върху разказа ми за един мой другар. Така подробно ме е разпитвал за него, че той излезе художествено завършен още след първоначалната работа над него и не се наложи да бъде дообработван. Защо Димов направи Динко братовчед на Ирина? В стремежа си да обоснове противоречивата и сложна психика на героинята. Пред него постоянно стоеше въпросът, как да не ѝ позволи да скъса социалните си връзки с народа и да покаже, че отровата на капитализма прониква у нея толкова по-опустошително, колкото повече се изсушават тези връзки. Имаше в романа една сцена, която Димов искаше да използва като психологически мост към първата среща на Ирина с Лила. Преди Динко да замине за отряда, Димов връщаше по някакъв повод Ирина на село. Тя се срещаше с Динко и при спомена за неговата обич изпитваше едно дълбоко носталгично чувство. На това чувство после Димов трябваше да се опре, за да се реши да я заведе при ранената Лила. Тази сцена пак беше плод на стремежа на автора непрекъснато да връща своята героиня към връзките ѝ с народната среда и същевременно да доказва, че Ирина е жертва на разрива си с тази среда.“

Динко е едно от значителните постижения на Димитър Димов. При неговата обрисовка авторът се е домогнал на места до големи теоретични и поетически висоти. Направил е чрез него общочовешки философски обобщения. Досегът с този мъжествен герой открива подлестните към нравствените съкровища на неговия създател: умението да оцениш всяка човешка дейност в обществото на хората; възторга от професиите на смелите, които историческият момент не може да замени с нищо; преклонението пред величието на човешкото сърце; вярата в градивната сила на партията. . . И ние се възнуваме от благородната завист на писателя, която се прокрадва между редовете.

Естествено възниква въпросът за прототипа на Павел Морев. Дупничани свързват този герой със своя съгражданин Георги Моструков. „Г. Моструков — разказват Ив. Мициев и Ив. Крекманов — беше секретар на Градския комитет на партията в Дупница. Той е син на харамията от турско време Кочо Мострука, който се е борил за свобода още преди да се образува Вътрешната македонска организация. Г. Моструков беше рядка личност и прекрасен човек. Имаше широки интереси и дар-слово. Беше изграден марксист и най-умният човек от нашия град. Всякакви човешки слабости му бяха чужди. Възпитаваше в работническите клубове народните маси в духа на марксизма и класовата борба. Като учител в Дупница и после като чертожник в някаква чуждестранна фирма в Пловдив той следва право. По това време участва в работата на пловдивската партийна организация, ръководена от В. Коларов. Тук именно набира голям партийен опит. През 1914 г. се връща в Дупница и става партийен секретар на Дупнишката партийна организация. Той беше умът и душата на партията в нашия град. Убиха го през януари 1920 г. Военната лига и дупнишките чорбаджии. Това убийство потресе целия град. Г. Моструков беше близък с Ив. Харизанов и Р. Генев. Руси ми е казвал (на Г. Мициев — бел. авт.), че Веса Харизанова, майката на Димов, или Ив. Харизанов, брат ѝ, му дали револвера на Я. Сандански да се пази с него. Но той не беше човек на бойното действие. Когато го убиха, този наганаг не се намери у него.

Кочо Апостолов и Георги Моструков бяха роднини. Майките им много дружеха, семействата бяха много близки. Когато убиха Моструков, бяхме предварително предупредени от партията да не спим по домовете си. Моструков се е скрил у Апостолови. Търсят го най-напред в къщата му, разграбват я и отиват у Апостолови. Но не го забелязват зад вратата, където бил застанал. След като си излизат, той се опитал да избяга по реката, която е до къщата, без да предполога, че там са му устройли засада. Тогава го убиват.“

Внушителната фигура на Г. Моструков, близките отношения с него на Ив. Харизанов, на Веса и Руси Генев разкриват едно обаяние, което на времето ще да е докоснало впечатлителното момче, за да даде своите плодове тридесет години по-късно, оплодено от зрялата мисъл на твореца.

В цитирания разказ привличат също така вниманието противоположните идейни позиции на Г. Моструков и К. Апостолов, свързани с близко родство. Този жизнен факт навярно има отношение към замисъла на Димитър Димов за семейството на Релингота. Философският проблем как една и съща семейна и социална среда може да създаде индивиди с различни идеали и нравственост има своите корени в общественото битие на родната Дупница през първата половина на XX в.

След Борис и Ирина Павел е третата крупна проекция на авторовото „аз“ в романа „Тютюн“. Борис и Павел — не са ли това двете възможни полюсни перспективи за себеосъществяване, които епохата е предлагала на самия Димитър Димов? И не са ли тези двама герои носители на своеобразната равностметка на писателя? На базата на обществената практика, от позициите на своята идейна зрелост той е показал чрез двамата братя фаталната обреченост на талантливата личност, свързала себе си с един обществен строй при неговия залез, и рядкото щастие да изявиш не е нито Борис, нито Павел Морев. Неговият собствен път тръгва от първия, за да се изравни с втория. Оттук иде силата на съпреживяването, отличаващо се на места с голяма дълбочина, което съпътства обрисовката на Павел. Затова читателят вярва на този герой и го обича.

Дупница е вероятното местожителство и на живата Спасуна. „Когато ставаше въпрос за тази негова героиня — си спомня К. Калчев, — Димов ми е казал, че в Дупница имало такава жена, която му е правила впечатление със своята виталност. Питаше се защо работничката трябва задължително да бъде революционерка.“ Привеждам и спомените на проф. Н. Несторов: „В ония тревожни времена, когато се отричаше „Тютюн“, Димов се среща в Пловдив с една тютюноработничка — Катя, която беше типична мъжкарана. Бе отхранила без мъж три деца. В нея имаше някаква безцеремонност, някаква първобитност, някакъв поривист дух. Тогава по повод на критиките, отправени към неговата героиня Спасуна, ми каза: „А Катя не е ли като Спасуна?!“

Спасуна е една от най-вitalните героини на Димов. Тя носи у себе си достойнството на човека от народа, когото животът души, но той не се предава; оная негова жизненост, която е непобедима; олицетворява житейски стойности, до които авторът се е докоснал непосредствено и които са предизвикали у него интерес и възхищение.

Веднъж пред съпругата си Лиля по повод на своите Ляте и Джони Димов се впуснал в разпалено разсъждение на глас за дълбоката същност на героите, които е създал, като ги разглежда в светлината на основните положения на марксистко-ленинската теория на отражението. С пределна яснота той тъкувал живота, духовното съдържание и постъпките им, промените, които стават с тях. И завършил с думите: „Ето затова Ирина, Костов, Спасуна. . . са такива. . . И те не могат да бъдат други. За да бъдеш писател, е необходим не само талант, но и широка научно-философска основа. . .“ Затова Димитър Димов устоява с такова упорство на критиките, отправени му по отношение на Варвара и Спасуна, и не променя нищо. Очевидно авторът е харесвал и обичал тези свои героини. Те са му били нужни, за да разкрие многозвучието на живота.

Сред населението на някогашна Дупница местните хора откриват и прототипа на Чакъра. Ел. Коларова заявява: „В града имахме фамилия Чакърви. Чакъръв се казваше някогашният началник на пожарната команда. Беше едър, бабаитин. Не беше добър човек.“ А сградата на пожарната се намирала някога недалеч от дома на Харизанови и Димов вероятно често е наблюдавал този Чакърв.

От натура са прихирани и многобройни лица в романа, споменати мимоходом, но образували живописна поредица от индивидуалности.